

“KOTUZ”

İKİNCİ KÖK-TÜRK SÜLÂLESİNİN “TAMĞA”SI*

EMEL ESİN **

İlk Çevre:

İlk Türklerin yaşadığı İç Asya dünyası, boğayı, bilhassa doğuda ve yüksek zirvelerde tüylü cinsi “kötuz”u, bir kuvvet timsâli olarak görmekte ve bu timsâle nice manâlar atfetmekte idi.¹ Çin ve Hind’de, ziraatte kullanılan manda cinsleri, yalnız yer-su sathının değil, aynı zamanda, yer-altının ve böylece ölümün mabûdu sayılmıştı. Çinde hâkim kosmolojik inançlara göre, bu vechenin yer-su timsâli *jin* umdesi ile bağlantıları vardı: renklerden kara, yönlerden şimâl, semâvî cirimlerden Ay ve şimâl cihetine hâkim sayılan Zuhali yıldızı, eski Türkçe adı ile, Sarıg-oruᅡguluᅡ (Sarı bayraklı), da aynı umdeye mensûb idiler. Alplık timsâli ve batı yönü hâkimi Erklig (Zühre) ile birlikte, Zuhali, askerî bayrak şeklinde görülen Sarıg Oruᅡu (K’i) yıldız manzûmesini, diktikleri ve ona kurban verdikleri düşünülüyordu. Bu astral ilgilerden ayrıca, boğa, korkutucu boyu ve kuvveti sebebi ile de, daha nice illerde de, alpların ve hükümdarların avı ve böylece ongunu sayılmakta idi.

Türklerin ilk vatani şimâl-doᅡu Asyada², Sibir ilinde, mîlâttan önceki binyıla aid dikili taşlardaki boynuzlu başlar³, bazılarına göre “kam”⁴ları tasvîr ediyordu. Nitekim “kam”lar, bugün de, böyle maskeler giymektedir. Belki, bu eserlerde, “kam”lar, kötü rûhları kovalayan alp görünüşünde idi. Çünkü dikili taşlarda silâhlar, hattâ birinde tuᅡ da olabilecek bir kargı şekli tasvîr edilmişti⁵. Diᅡer yönden, dikili taşlardaki boynuzlu başlar, *t’ao-t’ieh* maskesine benzetildi⁶. Bu maske, efsânevî Çin hükümdarı Huang-ti’nin düşmanı, şimâlli alp ve savaᅡ mabûdu Ch’ih-yo’nun⁷ kesik başını temsil ediyor ve koruyucu tılsım olarak kullanılıyordu. (Ch’ih-yo, Huang-ti’ye, boynuzları ile tos vurmuydu). Esâsen, Çin geleneᅡine göre, tuᅡ’un her

* Bu yazının notları için bunu takipeden yazının dipnotlarına bakınız.

** Dr. Emel Esin, Türk Sanat Tarihi ve Ortaçaᅡ Orta Asya Tarihi Uzmanı.

şekli, bu arada “kötuz” tuğ’u da, ilk olarak şimâl illerinde dikilmişti.⁸ “Kötuz” ye onun kuyruğundan tuğ, şimâlli bir kavim olup⁹, Eberhard’ın¹⁰ düşüncesine göre, kısmen Türk olan Chou boylarının alâmetlerinden idi (Milâttan önceki bin yıl). Çince’de, o devirde kullanılan *tu* kelimesi, Eberhard tarafından, Türkçe “tuğ”a ircâ edilmekte ve “tü” (tüy) ile alâkalı görülmektedir.¹¹ “Kötuz”un husûsiyetleri, uzun tüyleri, kuyruğunun ucundaki kuş tüyüne benzeyen sorguç ve bir az arkaya dönük olan büyük boynuzları idi.¹² “Kötuz” ancak doğu Asya yüksek dağlarında yaşar. Bulunmadığı bir çok illerde, “kötuz”, efsânevî görünümlere girmekte, (kuyruğundaki sorguç sebebinden) su kuşu ile, yahud geyik ile, su aygırı ile, hayâlî mahlûklar ile ve bu arada ejder ve tek boynuzlu “kelen keyik” (*ch’i-lin*) ile karıştırılmakta idi. (Türkçe “kelen keyik” denen efsânevî hayvanın tek boynuzu ilaç sanılırdı).¹³ “Kötuz” sorgucu, Hind’de ve Çin’de, daha çok, süs eşyası ve yelpâze yapmak için aranmakta idi. Çin’de, Chou devrinden sonra¹⁴, “kötuz” artık alp timsâli olmayıp, ancak süs eşyası ve yelpâze olarak değerli sayıldı. Hsiung-nu’larda ise, “kötuz” motifinin Noyn-ula¹⁵ hükümdâr mezarında, kosmolojik vechede, tekerrür etmesinden, “kötuz”un alplık ongunu olmaya devâm ettiği anlaşılmaktadır.¹⁶ Hsiung-nu devrinde, *t’ao-t’ieh* maskesine Çin’de atf edilen koruyucu veche, şimâle de yayılmıştı. Hsiung-nu idâresindeki Kırgız Türklerinin memleketi, Sibir ilinde, bir hükümdar sarayının kapılarında, böyle tunçdan maskeler, tokmaklarda görülmektedir (lev. I/a)¹⁷ (Bu sarayın tuğlalarında, Kök-Türk harflerinin ilk şekilleri sanılan “tamğa”lar da vardı). Başka manâlar da alarak, boynuzlu maske, târihî Türk devrinde, yaygın bir motif olacaktı (lev. I/b, c).¹⁸

Eski Türkçede “buğa” ve “ud”¹⁹ denen öküz ile, “kötuz”,²⁰ “kötuz-buğa”²¹ “kotas”, “kutas”, “hotaz”, “hotoz”²² gibi adlar verilen tüylü yabancı boğa, tabii ve efsânevî vecheleri ile, tarihî Türkler ile de yakından alâkalı oldu. Kök-Türk Hakan boyu, M. V nci asırda ve muhtemelen daha önce, son Hsiung-nu devleti Chü-ch’ü’lerin²³ Kansu’da, yani “kötuz”un vatanı²⁴ olan dağların tam şimâlinde, yaşamakta idi. “Kötuz” motifinin, tuğ şekli ile, Kök-Türklerde birden canlanması, coğrafi yakınlıktan, veya gelenekten olabilir. Nitekim VI. asırda, Hind’te, “kötuz” tuğuna, Yule tarafından, Türkçeden geldiği sanılan bir ad veriliyordu. Kansu’da, IX. asırda devletler kuran Uygurlar, değerli “kötuz” kuyruğunu Çine satmakta

idiler.²⁵ Tek boynuzlu efsânevi hayvana Çince ve Arapça verilen *ku-tu* ve *hutu* adları, eğer Pelliot'nun sandığı gibi,²⁶ Türkçe “kötuz”dan geldi ise, efsânelerin yayılmasında, Türklerin aracılık ettikleri düşünülebilir. Eberhard²⁷ Çince *ku-tu*'yu Türklerde hükümdâr soyuna mahsûs bir ad, veya unvân olan Kutluğ'a²⁸ bağlamaktadır. Türklerin çoklukta bulunduğu Huttal ilinin adı da, Çince, aynı şekilde yazılmakta imiş.

Bu denemede, ilk önce “kötuz” kelimesinin erken Türk edebiyâtında ve sanatındaki manâları gözden geçirilecektir. Daha sonra, tuğ ve “tamğa” görünüşleri, ele alınabilir.

I. İlk Türklerde boğa ve “kötuz” timsâli.

Boğa ve “kötuz”a kadîm Doğu Asyada verilen manâlar, Türklerde de, Burkan dîninin yayılması ile, bazı Hind tasavvurları ilâvesi ile, geçerli olmuş gözükmektedir. Doğudan, batıya ilerleyerek, rastlanan bazı manâlar şöyle hulâsa edilebilir. Dîni inançlar ve astroloji bakımından, yer-su timsâli olarak, dev-boylu bir boynuzlu şekil gösteren Uygur resmi dikkati çeker (lev. I/b).²⁹ Bu şeklin edebiyâta karşılığı aranınca Çince'den aktarılmış bir metinde, şu tabîrlere rastlanır: “yir teñri hanı” (yer tanrısı olan han) ve “Biş türlü toprak erklîği” (beş türlü toprak kuvvetleri).³⁰ Aynı metinde, Çin'de, yer-altı kuvvetleri ve boğa ile bağlantılı sayılan mefhûmlar da, Türkçe adlar almıştır: “karakıg” (*yin*), Ay; Sarıg-oruñguluğ (Zuhal), Erklîg (alp yıldız, Zühre).³¹ Erklîg Kan³² (Han) Uygurlarda, aynı zamânda, yer-altı rûhlarının (“yek”lerin) başı sayılmakta ve Hinddeki, yer-altı ile ölüm mabûdu Yama³³ ile eş tutulmakta idi. Erklîg-Yama, Uygur sanatında, bir boğaya binmiş olarak tasvîr ediliyordu.³⁴ Yemek için öldürülüp yer-altında dirilen hayvanlar, “tamuğ”da (cehennemde), kendilerini öldürenlere eziyet eden rûhlar olarak,³⁵ boğa-başlı insan şeklinde temsil edilirdi.³⁶ Bir Uygur duvar resminde ise, boğa cinsinden rûhlar, Oniki Hayvanlı Takvîm timsâllerinin, maskeli insan şeklinde resimleri arasında, fakat iki kez ve ayrı vechede gösterilmişti.³⁷ Oniki Hayvanlı Takvîmin timsâlleri ve bu arada “Ud” yılı tasviri (lev. VI/a), yüksek mertebeli kimselere mahsus kıyâfette, gençler olarak, gösterilmiş (kosmoloji kaidelerinde “Ud” yılına hâkim sayılan yıldız manzûmesinin makamı şimâlde idi).³⁸ Aynı duvar resminde, “Ud” yılının bulunduğu tarafın karşısında, başında, uzun tüylü “kötuz” maskesi bulunan yaşlı ve sakallı

bir şahıs durmaktadır (lev. VI/b). Boynunda, bir çift öküz ayağı da asılmış bulunan bu şahsın elinde boynuzlu alemleri olan bir tek direk üstünden, biri kara, diğeri sarı, iki “kötuz” kuyruğu sarkmaktadır, (resimde fark edilen üçüncü ak tuğ, yandaki kötü rûhları kovalayan “oruñut”lardan, yanî tuğ veya bayrak sâhibi sayılan alp mabûd- lardan birine âiddir). “Kötuz” maskeli adamın, Güneş ve Ayın mü- şahhas şekillerine yakınlığı ve elindeki sarı tuğ, “Sarıg-oruñgulug”u (Zuhal), veya Erklig-Yama gibi bir tasavvuru hatırlatmaktadır. Hind mabûdu Şiva’nın zamanı temsil eden şekli, Mâha-Kâla da, Uygur sanatında, tek boynuzlu boğaya binmiş olarak gösterilmişdi (lev. IV/a).³⁹ Belki, bu binek, bir Uygur metninde, Hind’de bulunan tek boynuzlu “ud” olarak düşünülmüş idi (ud körklüg, bir müğüzlüg keyik).⁴⁰ Başka Hind tesîrleri arasında, Nandi (Şiva’nın bineği sayılan boğa)⁴¹, tapınakların yerine boğa gübresi serpmek âdeti⁴², ve boğanın dilinin bir körü iyi ettiği hikâyesi⁴³ de hatıra gelebilir.

Boğa, böylece, mekân ve zamân mabûdu sayıldığı gibi, mertebe alâmeti de olmağa devâm ediyordu. Kök-Türklerin hikmet sâhibi devlet adamı, Toñuquq, Hakan sülâlesinin oğullarını “buqa”ya (boğaya) teşbih ile, aralarında, Çine karşı gelebilecek “semiz (kuvvetli) buqa”yı arıyordu.⁴⁴ Yüksek mertebe ongunu veya kurban timsâli mâhiyetinde olabilecek bir alacalı “kötuz” heykelciği (lev. V/a)⁴⁵, Doğu Türkistanda, Astâne mezarlığında, bulunmuştur. Koço’daki bu mezarlığa, şehir idâresinin Kök-Türklerden Çinli’lere geçtiği, fakat onların da Kök-Türk beylerini idâreci olarak tayîn ettiği, VII. asırda, yüksek memûrlar gömülüyordu.⁴⁶ Kök - Türk hükümdâr- larının altın arabasını⁴⁷ boğalar çekmiş olması ihtimali imkânı da, bazı sanat eserleri muvâcehesinde, düşünülebilmektedir. Bir re- simde, esâtîrî görünüşte bir hükümdâr alayındaki arabaya, boğa başlı bir mahlûk koşulmuştur (lev. III/b).⁴⁸ Batı Türkistanı idâre eden “Yabgu Hakan”lardan birinin cülûsunu temsil ettiği sanılan gümüş tabakta da (lev. III/a), arabayı boğalar çekmektedir.⁴⁹ Bu eserde tekerrür eden hilâl motifi, Ay mabûdunu hâtıra getirmekte ise de, eski Türklerde hilâl batı timsâli idi,⁵⁰ (Ay-toğsuq) ve bazı Batılı Türk hükümdârlarının sikkelerinde yer alıyordu.⁵¹

Türk dünyasının, Eurasia’ya kadar uzanan şimâl-batı kuşağında da, boğaya değer verildiği ve “kötuz”un bilindiği belirmektedir. Gardizî⁵², Kırgızların boğa cinslerine tapıtığını kaydettiği gibi, Çin kaynakları da, Kırgızların ana toteminin inek olduğunu bildir-

mekte idi.⁵³ “İki boynuzlu ebediyet âbidesi” (*Eki mügüz beñgü*) tabiri, Kem kıyılarındaki Kırgız çevresinde bir mezar taşında geçmekte ve bir diğer mezar taşında ise, boğa boynuzlu bir insan başı görülmektedir (lev. I/c).⁵⁴ Aynı motif, yine o devir ve muhitte, Türk mezarlarından çıkan madenî levhalarda dikkati çeker (lev. I/d).⁵⁵ Madenî levhalardaki boynuzlu başlar, Uygur resmindeki gibi (lev. I/b), bir yer-su mabûdu olabilir, çünkü gök timsâli ejderlikemer ile birlikte bulunmaktadırlar. Çince *ku-tu* kelimesinin, Türkçe “kötuz”dan geldiği nazariyesi⁵⁶, Çin kaynaklarının tek boynuzlu hayvanı Kırgız ilinde tasavvur etmesi ile⁵⁷, sanki te’yid edilmektedir. Sibir ili kayalarında, Graç⁵⁸, çok sayıda boğa ve bir de sorguç şeklindeki kuyruğundan tanıdığı, “kötuz” resmi gördü. Böyle resimler ve tek boynuzlu hayvan tasviri Altun-yış (Altay) dağlarında⁵⁹ olduğu gibi, Oğuz Han oğullarının memleketi olan Kara-tağ (Kara-cuk) dağlarında (lev. V/b) da çoktur.⁶⁰ Oğuz Han destanında, dünyâyı fetheden “Ay Han” oğlu alpın ongunlarından biri, gök renginde, sorguç şeklinde kuyruğu ile, bir “kötuz” (lev. V/b) olarak temsil edilmiştir.⁶¹ Bu sebepten, bazı araştırmacılar, Noyn-ula’da, Hsiung-nu hükümdâr mezarındaki “kötuz” tasvirlerini ve Batı Oğuz çevresinde bulunan madenî levhalardaki boynuzlu başları (lev. I/e), Oğuz Han destanı ile alâkalı gördüler⁶² (Boğanın kosmik ve hamâsî manâları, Oğuzların ahfâdında, Osmanlılara kadar, şaşılacak bir canlılıkta yaşayacaktı).⁶³ Hüviyetleri anlaşılmayan “B (?) cā” Türklerinin de, X. asırda, boğaya tapdıkları rivâyet edilmişti.⁶⁴ Onların komşuları olan Peçenekler için, belki, boğa hamâsî bir ongun olabilir, çünkü onlar savaşlarda, boğa şeklinde borular çalarlar idi.⁶⁵ (Türklerde, XI. asırda da, boğa hamâsî bir motif idi)⁶⁶. Macaristanda, Nagy-Szent-Miklós’da bulunan ve kimisinde Türkçe yazılar olup, Peçeneklere atf edilen, IX. asırdan, altın tabak ve ibriklerde, bir kaç boğa tasviri görülmektedir (lev. II/b, IV/b).⁶⁷ Bu hazinenin sâhibi olan Türk beyi, milâddan önceki binyılda yaşayan Chou hükümdârı gibi⁶⁸, tüylü “kötuz” şeklinde (fakat, ayakları arslan gibi olan) bir kaptan içmekde idi (lev. IV/b). Nagy-Szent-Miklos ibriklerindeki (lev. II/b) sakalsız ve bıyiksız (kadın?) başı olan boğa tasviri, göğe uçan bir şahsın bineğidir. Bu şekil, onunla birlikte görülen, mümâsili fakat sakallı insan-başı bulunan arslan şeklinden farklı olup, Göpatşâh esâtîrini hatırlatır.⁶⁹ Kök-Türk devrinde Soğd masallarındaki, boğa şeklinde su mabûdu Gopatşâh,

o zamânlarda Soğd'a da hükmeden ve Afrâsiyâb soyu olarak bilinen Kök-Türk sülâlesinin ⁷⁰ timsâli sayılıyordu. Ancak, bunların başkentlerinden Buhârâ'nın Türkçe adı Buğarak'ın buğa (boğa) ile alâkalı olduğu nazariyesi pek kabûl edilmemektedir. Aslen Yakın-doğudan gelen Gōpatşâh ikonografisi Türklerde yayılmıştı, çünkü Baykal gölü (şimâl-doğu) kıyılarındaki, Kök-Türk harfleri ile yazıların bulunduğu bir mezarda, Gōpatşâh motifli bir mühür bulundu(lev. II/a). ⁷¹

II. Tuğ:

Târîhî Türk devrinde, tuğ bilhassa hamâsî vechede "küv"e (davula) bağlı olarak, veya onunla birlikte, dikilirdi. ⁷² Böyle bir ân, tarihî ve ikonografik sebeplerden dolayı, VI-VIII. asır Türklerini tasvîr ettiği ⁷³ anlaşılabilir bir Semerkand duvar resminde görülür (Resimler, Çinlilerin T'aman Chulo ⁷⁴ dediği ve Arslan lakabını da bildirdikleri, 605-616 arasında hüküm süren ve duvar resimlerinde temsil edildiği gibi, Kore savaşına katılıp bir Çinli fagfûrun kızı ile evlenen, Batı Türk hükümdârı ile alâkalı olsa gerek). Semerkand duvar resimlerinde, "kötuz", daha uzun olan at kuyruğu tuğundan fark edilebilmektedir. Bir resimdeki onbir tuğ, hükümdârın al bayrağı ve tuğ ortada olmak üzere, On-oğ boylar birliğine âid olabilir (lev. VII/a). ⁷⁵ Önde ise, boynuzlu maskeler ile tezyîn edilmiş bulunan davullar durmaktadır. Bu levha önünde, Kâşgari'nin şu mısraı hatırlanır:

"Tugum tikip uruldu" (I., 195).

Diğer bir resimde, belki T'aman-Chulo Arslan olabilecek bir atlı, kaplan avlarken, eğerinde al bayrağa bağlı bir ak "kötuz" tuğu dikili bulunmaktadır (lev. VII/b). ⁷⁶ Türklerde, "kötuz" tuğunu tasvîr eden eserler çok sayıdadır. Bunlar arasında, Kök-Türklerin doğudaki merkezi, Ötüken dağlarında, bir kaya üstünde, "kötuz" tuğu taşıyan atlı alpların resmi bilhassa dikkati çeker (lev. VI/b). ⁷⁷ Karluk devrine ve çevresine (766-840) atf edilen bir gümüş tabakta (lev. VI/d) ve Kâbil'deki Türk-şahî sülâlesinin bir sikkesinde de (lev. VI/e), "kötuz" tuğu görülmektedir. ⁷⁸ Türkçe "tuğ" kelimesini Hindistan tarafına yayanlar arasında, Kâbil Türk-şahî'leri de olabildi.

Orkun, alp mezarına dikilen tuğun dinî manâsı ⁷⁹ üzerinde durmuştu. Uyğur resimleri ise, tuğun Burkan dini ile alâkasını

tasvir ediyordu. Burkan muhâfızları, ak kotuz kuyruğundan yelpâze tutmakta idiler. Şimâl-yönü “közetgici”si (gözcüsü, muhâfızı) sayılan şimâl remzi, hilâl hâleli, alp-mabûd Basaman’ın tuğu ise, yine şimâle atf edilen kara renkte gösterilmişti (lev. IX). Zuhal, veya Erklig-Yama sandığımız tuğ sâhibi şahsın resminden, yukarıda, bahs edilmişti. (lev. VI/b).

III. “Kotuz” “tamgası”

“Tamğa”larda “kotuz” ile alâkalı, iki ayrı piktograma rastlanmaktadır. Bunlardan biri, nümismatların çift boğa boynuzu olarak da tavsif ettiği, tek mihver üzerinde yay ve hilâle benzer.⁸⁰ Bu konuya kısmen, hilâl hakkındaki bir yazımızda, değinilmişti (lev. VIII/a, b, c).⁸¹ İlâve olarak, Farğâna’da bulunan ve “Kağan” ibâresini taşıyan sikke (lev. VIII/d) bilhassa kayda değer.⁸² Bu sikkeye çift-bovnuздan ziyâde, Kök-Türk sülâlesinin “tamğa”sının (lev. VIII/e, f) basıtleştirilmiş bir numûnesi basılmış olsa gerek, çünkü iki mihver (ayağı) vardır.

İkinci Kök-Türk sülâlesinin “tamğa”sına gelince, bunun en doğru şeklini, sülâle mensûbu Yollug Tigin⁸³, 732’de, Köl Tigin’in kitâbesine eli ile çizmişti (lev. VIII/e)⁸⁴ “Tamğa”da ucunda sorguç olan çok uzun kuyruğunu havaya kaldırmış, bir boynuzlu hayvan piktogramı gözükmektedir. Bu piktogram, bazı araştırmacıların ve bu satırları yazanın da sanmış olduğu gibi, kısacık kuyruklu olan dağ keçisi değildir. Boğa ile dağ-keçisinin farkı, yan-yana durdukları kaya resimlerinde (lev. V/b), uzun ve kısa kuyrukları ile tebârüz ettiriliyordu.⁸⁵ Kök-Türk “tamğa”sındaki piktogram, kanâatimize göre, Doğu Asyadaki bütün cihangîr sülâlelerinin ongunu, kuyruğunu kaldırarak saldıran⁸⁶ boğanın, boynuzları arkaya dönük, “kotuz” cinsidir. Dr. O. Sertkaya şu mülâhazayı da ifâde etti: “bu “tamğa”, Kök-Türk kitâbelerindeki, dehşet veren hücumların remzi, “oplayu” (boğa-gibi) tabîrinin ifâdesi olsa gerek”.⁸⁷ Piktogramın kuyruğunun ucundaki sorguç da, esâsen, bilhassa tebârüz ettirilmiş. Nihâyet, hiç şüphe bırakmayan bir keyfiyet: Oğuz hükümdârı Baz Kaganın oğlunun mezar taşına aynı “tamğa” çizilmiş olup, yanına, Kök-Türk harfleri ile, “kotuz” yazılmıştı⁸⁸ (lev. VIII/f).

“K O T U Z”
ON THE *TAMĜA* (SEAL) OF THE SECOND
KÖK-TÜRĖ (*T’U-KÜE*) DYNASTY

EMEL ESİN*

The ancient Inner-Asian world which surrounded the early Turks apparently saw the yak,¹ as a symbol of strength and size, with multiple significations. In China and India, possibly through its agricultural utility and its buffalo aspect, the bovine was raised to the rank of a god not only of terrestrial, earthen and aquatic expanses, but also of the underground and consequently of death. In China these connections linked the bovine, according to the prevailing cosmology, to the *yin* principle, to the northern and western areas, associated with darkness, to the black colour, to the Moon and to the conventionally northern planet Saturn, which together with Venus, viewed as symbol of warriors, wielded sacrifices and hoisted the martial astral banner K’i. Not only the astral connection, but the wild bovine’s huge and fierce aspect may have caused it to become, as in many other lands also, a heroic and royal prey, trophy and therefore emblem.

¹ Çin: Tsung-Tung-Chang, *Der Kult der Shang-Dynastie im Spiegel der Orakel-Inschriften* (W., 1978), 79, pictogram 312. Chavannes (1967), III, 305, 355-56, 371-82, 505; Eberhard (1942, a), 21/12-13, 27/7, 24/3, 29/8, 34/12-15, 37/3 *Id.* (1976), 49-50; Granet, index, “Boeuf”; Hentze (1951), 103-104, 117-18.

Hind: Aelianus, *De Natura animalum*, A. F. Schofield transl. (Cambridge, Mass., 1959), II, 34; III, 34, 41; VII, 3-4; IX, 50; X, 40; XII, 19; XIII, 25; XV, 14, XVI, 11. *Atharvaveda*, I/25, 135, 144, 150-51, 179, 193, 262, 271, 299, 345 (note), 368, 396, 403, 428-30, 439-40, 453, 455; II/47, 56, 78, 135, 138, 201, 219, 246, 255, 294, 321, 324, 343, 349, 351, 357, 388, 391, 393-94, 399, 407, 415, 451. G. Bhattacharya, article in ZDMG (1977). E. E. Cowell, *The Jataka* (London, 1969), IV/4; Dowson, “Indra”, “Yama”; Yule, I/277-78, II/355.

Yakın-Doğu: *The Bible*, Daniel, VIII/3; Darius I. J. M. Rosenfield, *The Dynastic Art of the Kushans* (Berkeley, 1967), 81, 95, (“the Iranian god of war Vā-rahrah”).

Şimâli Avrupa: A. Ross, *Pagan Celtic Britain* (London, 1974), 202-205.

Türkçe adlar: bkz., *Slovar’*, Clauson ve not 20, 31 *inf.*

In northeastern Asia, initial home of the Turks,² the effigies of horned heads, on Siberian monoliths of the first millenary B. C.,³ are sometimes thought to represent shamans,⁴ as these still wear horned headgears. The shaman may be here viewed as opponent of demons, because the steles seem to depict warriors, through the abundance of weapons, and in one case, the presence of an object not unlike a tail-standard.⁵ The fantastic features of the steles, on the other hand, have been likened⁶ to the *t'ao-t'ieh* mask, thought to evoke the head, decapitated by the legendary Chinese emperor Huang-ti, of the northern hero and god of war Ch'ih-yo, who attacked him, with his horns.⁷ In Chinese lore, the tail-standard, including the bovine one, was said to have been first hoisted in the north.⁸ The bovine and the yak-tail standard were to be among the emblems⁹ of the non-Chinese, northern and in Eberhard's¹⁰ opinion, partly Turkish Chou Dynasty of the first millenary B. C. *Tu*, the then used name of the tail-standard, is reconstructed by him, into the Turkish *tug*, seen in the same significance as *tü* (hair, or feather, in Turkish).¹¹ The yak was distinguished, from kindred species, through its long hair, plume-like tuft and large horns, swerving apart to curve somewhat backwards.¹² In most climes where it was not seen, the yak became a fabulous figure, contaminated with the aquatic birds (through its plummy tail), the cervine, the rhinoceros, the larger cervines, the fabulous dragon and the unicorn (said to possess a

² Bkz., Mori ve Esin (1980, a), bölüm I.

³ Bkz., Vadetskaya.

⁴ Bkz., A. P. Okladnikov, "Drevnie shamanskije izobrazeniya iz Vostočnoy Sibiri", *SA*, X (M., 1948).

⁵ Vadetskaya, res. 17.

⁶ Bkz., Kiselev (1933).

⁷ Bkz., Chavannes (1967), I, 105; II, 1-4; III, 10, 508; V, 11, 46; Eberhard (1942, a), 9/4; 20/3a. Granet, index, "Tch'e-yeou", "T'ao-t'ie".

⁸ Chavannes (1967), I, 51, 67-68, 97-100; IV, 219. Eberhard (1942, a), 21/12-13, 24/3, 34/12-15; Granet, 266-68, 483, 582 (note 6).

⁹ Biot, I, 76, 270, II, 46, 64, 67, 93, 193, 207, 243; Doerfer, "Tugh"; Eberhard (1942, a), 22/7; Granet, 91-92 (note 1), 103, 158, 169, 216, 380, 383; *Li-chi*, J. Legge translation (N. Y., 1957), I, 398.

¹⁰ W. Eberhard, *Çin tarihi* (A., 1947), 17, 33.

¹¹ Bkz., not. 1 *supra*, (Çin).

¹² R. Dor, *Die Kirghisen des Afghanischen Pamir* (Graz, 1978), lev. 65.

ƘOTUZ

medicinal horn).¹³ The plummy tail was exported to India and China, to be made into fans and into aigrettes. After the Chou age of China, the yak's royal symbolism fell into oblivion¹⁴ and the plummy tail was only appreciated as ornament. However, judging from the motif's repetition in the monarch's tomb, at Noin-ula,¹⁵ the yak had continued to be a royal heraldic insigne, among the Hsiung-nu.¹⁶ Simultaneously, the apotropaic function attributed to the *t'ao-t'ieh* mask in China had spread northwards and the mask has been observed on door-handles of a Siberian mansion, in the land of the Ƙırgız Turks (pl. I/a).¹⁷ The horned mask, to which other significances may also be attributed, was to be propagated in the historical Turkish age (pls. I/b, c).¹⁸

The bovine (in Turkish *buğa, ud*)¹⁹ and the yak, called *Ƙotuz*,²⁰ *Ƙotuz-buka*,²¹ *Ƙotas*, *Ƙutas*, *Ƙotaz*, *Ƙotoz*²² was associated with the Turks, in both natural and fabulous aspects. The Ƙök-Türk dynastic tribe, considered as heirs of the Hsiung-nu, had lived, presumably for several centuries, before the fifth century, within the territory of the last Hsiung-nu (Chü-ch'ü) state,²³ in Kansu, just north of the mountain chains which were the abode of the yak.²⁴ The striking revival of the *Ƙotuz* (as yak-tail) theme, in the historical Turkish period, may be due to the circumstance of geographic vicinity. It is notable, also, that in the sixth century, the yak-tail, as standard, was known in India, through a name, considered by Yule, to be derived from the Turkish *tug*. The Uyğurs who founded states in Kansu, in the ninth

¹³ Bkz., not 1 *sup.*

¹⁴ Eberhard (1942, a), 22/7.

¹⁵ S. I. Rudenko, *Die Kultur der Hsiung-nu und die Hügelgräber von Noin-ula* (Bonn, 1969), pls. XXXVI/3 and XXXVII/3.

¹⁶ A. N. Bernštam, *Očerık istorii Gunnov* (Leningrad, 1951), 40, 224-25.

¹⁷ Kiselev (1949), 268-72, 1., XLVI/1.

¹⁸ Bkz. not. 54, 55, 62 *infra*.

¹⁹ Clauson, s. v.

²⁰ Bazin (1970).

²¹ P. Zieme, "Ein Hochzeitssegen uigurischen Christen", *Scholia* (W., 1981), 225.

²² Bkz. Doerfer, "Ƙuṭās"; Pelliot, 96-97; Radloff, s. v. *Sanglax*, by *Muhammad Mahdi Xan*, G. Clauson (London, 1960), s. v.

²³ Liu, 40 (P'ing-liang).

²⁴ Bkz., Yule not 1 *supra*.

century, were to export the precious tails to China.²⁵ The Turks may have been instrumental in transmitting some of the yak legends, if Pelliot's reconstitution²⁶ of the Chinese *ku-tu* and of the Arabic *hutū* (unicorn), into the Turkish *kotuz* is accepted. Eberhard²⁷ links the Chinese *ku-tu* to the Turkish royal name or title *Ḳutluğ*,²⁸ which meant auspicious and charismatic. He also remarked that the name of the land of *Huttal*, where Turkish populations were numerous, was similarly written by the Chinese.

It will first be attempted, in this paper, to summarize the semantic content of the *kotuz* theme in early Turkish literature and art, and then to turn to the tail-standard, finally reverting to the pictogram of the *Kök-Türk tamğa*.

I. The Symbolism of the Bovine, Among the Early Turks:

The significance attributed by Turks to the bovine had remained almost the same as in the earlier age, except for some additional Indian influences brought by Buddhism. The symbolism will be summarized, moving from the east to the west. In what concerns mythology and astrology, an Uyğur painting showed a giant personification of the earth and water expanse, in the features of a bovine spirit (pl. I/b).²⁹ The figure could be one of the "royal gods of the earth" (*yir-teñri ḥanı*), or "the five earth-spirits", mentioned in an Uyğur text, adapted from the Chinese.³⁰ Some of these spirits followed the tradition of connection with the bovine, or the *ḫaraniğ*³¹ (*yin*) principle. Such were Saturn, here called "Holder of the yellow-banner" and *Erklig* (the Powerful: Venus), symbol of warriors. The chthonic spirits were said to be led by *Erklig Ḳan*³² the epithet given also by Turkish Buddhists to the bovine-headed *Yama*³³, the Indian

²⁵ E. Pinks, *Die Uiguren von Kan-chou* (W., 1968), 96.

²⁶ B. Laufer, *Sino-Iranica* (Taipei, 1973) 265-67; Pelliot, 96-97.

²⁷ Eberhard (1942, b), 70.

²⁸ Clauson, s. v.

²⁹ Grünwedel (1912), fig. 625.

³⁰ W. Bang - A. von Gabain - G. R. Rachmati, satır 92-97.

³¹ *Yin*: L. Ligeti, "Autour du Sekiz - yükmeç Yaruk", *Studia Turcica* (Budapest, 1971) 295, 319. Diğerleri: Bang - Gabain Rachmeti, indeks, s. v.

³² Clauson, s. v.

³³ Dowson, s. v.

deity of death and of the underground. Erklig-Yama was depicted on a bovine vehicle, in Uyğur art.³⁴ Amongst the souls of slaughtered animals, said in literature to become infernal tormentors³⁵, the anthropomorphous figure with bovine head was most often represented, in painting.³⁶ Bovine spirits appeared twice, in another Uyğur mural, among the personifications of the twelve-animal calendar, identified by Turkish inscriptions, and wearing their respective zoomorphic masks on their headgears.³⁷ All twelve were shown as young dignitaries, amidst them the bovine constellation Ud (pl. VI/a), situated conventionally, in astrology, in the north.³⁸ Another, similarly clad, but older and bearded figure, on the opposite side, has also on his headgear, a bovine head, differentiated however from Ud's mask, by long hair on its brow (pl. VI/b). A pair of bovine hoofs appear on the figure's breast and he holds a banner with horned pole and black and yellow yak-tails (The third white yak-tail belongs to an exorcist spirit). The figure's proximity to major astral personifications, such as those of the luminaries and the yellow yak-tail standard, suggest the representation of either of the two deities with such emblems, Saturn, the "holder of the yellow-banner" (*sarıg oruñlugu*), or Erklig-Yama. Māha-Kāla had also in Uyğur art, a bovine vehicle, shown in one instance, with a single horn (pl. IV/a),³⁹ perhaps as the "bovine with single horn" (*ud körklüg, bir mügüzlüg keyik*), located in India, in an Uyğur text.⁴⁰ Other Indian influences were obvious in certain habits and beliefs of the Uyğurs such as the evocation of Nandi,⁴¹ the strewing of bovine dung on the ground of temples⁴² and the legend on blindness, cured through the licking of a bull.⁴³

³⁴ Grünwedel (1905), 67, pl. 9.

³⁵ Çağatay, VI/13.

³⁶ Grünwedel (1912), 247, fig. 629.

³⁷ Le Coq (1922-28), IV, pl. 17.

³⁸ Williams, "Twelve Terrestrial signs".

³⁹ Le Coq (1913), 17.

⁴⁰ J. P. C. Toalster, *Die Uigurische Xuang-zang Bibliographie, 4. Kapitel* (Gies-sen, 1977), satır 25-26.

⁴¹ Grünwedel (1912), 244.

⁴² Clauson, "Ud" (*Altun-yaruk'a atf*).

⁴³ J. R. Hamilton, *Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince, en version ouïghoure* (Paris, 1971), y. XVI.

The bovine emblem of earth deities continued to be, simultaneously, the symbol of the world-monarch and of rank in general. R. Dankoff⁴⁴ remarked that the wise minister Toñuğuq, compared, in the eighth century, the Kök-Türk princes to bulls (*buqa*). He was at a loss to choose the leader, the “fat (strong) bull”, who would successfully oppose China. The bull, as emblem, or as effigy of a sacrificed beast, was shown, in the features of a statuette of a dappled yak (pl. V/a),⁴⁵ with the unnatural feature of a tusk, found in the Astāna cemetery. High officials were buried, in the Astāna cemetery of Kōço, in the seventh century, a period during which power passed from the Kök-Türk to the Chinese, who also employed Kök-Türk dignitaries.⁴⁶ Bulls may also have been harnessed to the Turkish monarchs’ golden chariot.⁴⁷ Among art works which evoke this possibility, a painting shows such a scene, in fabulous context, the chariot being dragged by a bovine-headed demon (pl. III/b).⁴⁸ A similar image, with real bovines, appears on a silver-plate, thought to commemorate a Turkish ruler of western Turkistan (pl. III/a).⁴⁹ The repetition of the crescent motif, suggesting that the plate may represent a lunar deity is not opposed to the Western Turkish attribution. The Turks indicated the west as “dawn of the moon”⁵⁰ and depicted the crescent on some of the coins of western princes.⁵¹

Along the northern Eurasian tier of the early Turkish world, the bovine was occasionally revered and the yak seems to have been equally known. The Kırğız were said, by Gardīzī,⁵² to worship the bovine, which Chinese sources indicate as their maternal totem.⁵³ The “double-horn” was an epithet used for certain funerary steles (*eki mügüz beñgü*) and may be seen in bovine variety, on the anthro-

⁴⁴ Dankoff, “Inner-Asian wisdom traditions in the pre-Mongol period”, *Journal of the American Oriental society*, 101 (1981/1), 88 (bkz., Orkun, I, 100, 102).

⁴⁵ *Xingyangdın keziwelingan medeni yâdikârlıklar* (Pekin, 1975), lev. 135.

⁴⁶ A. Stein, *Innermost Asia* (Oxford, 1928), II, 659.

⁴⁷ Chavannes (1903), 237.

⁴⁸ Grünwedel (1912), res. 455.

⁴⁹ A. N. Belenitzkiy, *Mittelasien, Die Kunst der Sogden* (Leipzig, 1980), lev. 12.

⁵⁰ *Ay-toğsuk* (batı): S. G. Klyāstorniy, “Terxinskaya nadpis”, *Sovetskaya Tur-kologiya* (Baku, 1980/3), 90, 3.

⁵¹ Esin (1972) 1. VA, res. a, 1, 2, 3, 4.

⁵² Gardīzī, 356.

⁵³ Bazin (1953), 316-17.

pomorphous heads, on a tombstone (pl. I/c)⁵⁴ and on metallic plaques⁵⁵ (pl. I/d) of the Yenisey Kırgız. Some of these may, as in the case of an Uyğur painting (pl. I/b), represent an earth spirit, as they appear together with the celestial symbol of the draconine arch. In confirmation of the derivation of the Chinese *ku-tu*, from the Turkish *kotuz*,⁵⁶ the Chinese located the unicorn in the Kırgız land.⁵⁷ Graç⁵⁸ observed, on Siberian petroglyphs, numerous pictograms of bovines, including one with plummy tail, which he identified as yak. Such figures were also observed on the rocks of the Altay mountains⁵⁹ as well as a unicorn depiction, and of the K̄aratav chain, in the land of the offspring of Oğuz Kağan (pl. V/b).⁶⁰ The epic of the legendary world-conqueror included the insignia of the bull (an azure yak with plummy tail: pl. V/b) and of the moon, parent of Oğuz (Ay Han).⁶¹ The yak depictions in the Noin-ula Hsiung-nu royal tomb have been related by some scholars to the Oğuz epic, as well as horned masks on metallic plaques, in occidental Oğuz burials (pl. I/e).⁶² (Both the cosmic and epic significations of the bovine theme were to survive surprisingly, among the Oğuz, well

⁵⁴ Orkun, III, 10.

⁵⁵ Troitskaya, lev. XX/6,10, ve diğerleri. Bu yazıda lev. I/d: Kiselev (1959), lev. LIX/9. Ejderli kemer: E. Esin, "Evren" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (A., 1970).

⁵⁶ Bkz. not. 26 *sup.*

⁵⁷ Eberhard (1942, b), 68-70.

⁵⁸ A. D. Grac, "Petroglifi Tuvı", II, *Sbornik Muzeja antropologii i etnografii*, XVIII, 372, pl. XLIX/1.

⁵⁹ A. P. Okladnikov, *Petroglifi gornogo Altaya* (N., 1980), lev. 77/1; 11/44; 21/2 (tek boynuzlu).

⁶⁰ Kadırbayev-Mar'yaşev, res. 109. Bu dağlara verilen Karaçuk adı: Kâşğarı, s. v.

⁶¹ W. Bang-G. Rachmati, "Die Legende von Oghuz Qaghan", *APAW*, Phil. Hist. Kl. (Berlin, 1937), satır 7, and 12 (bu yazıda lev. V/c).

⁶² Hsiung-nu bağlantıları: A. Alföldi, "Die geistigen Grundlagen des Hochasiatischen Tierstiles", *Forschungen und Fortschritte*, VII/20 (Berlin, 1931), 278-80, A. N. Bernştam, "Izobrajenie bıka iz Noin-ulinskix kurganov", *Problemi dokapitalistişeskix obşçestv*, no. 5-6 (1935), 127-30, Bazin (1953), 316-17. Batı Oğuz maskeleri (bu yazıda, lev. I/e): S. A. Pletneva, "Pecenegi, Torki i Polovtzi Yujno russkix steppax", *MIA*, LXII (M., 1958), 162, pl. 44/58-60.

down to the Ottoman period).⁶³ The unidentified "Bjā" Turks of the tenth century were also said, by Arabs, to worship bovines.⁶⁴ The bovine may have been a heroic emblem, among their Peçeneg neighbours who blew bull-shaped bugles⁶⁵. The epic symbolism of the bull was repeated in Turkish literature⁶⁶ of the eleventh century. The golden vessels, some with Turkish inscriptions, dated in the ninth century, found in Hungary, at Nagy-Szent-Miklós and attributed to the Peçeneg, display several bovine depictions (pls. II/b, IV/b).⁶⁷ The cup in which drank the Turkish prince who owned the treasury, was as that of the ancient Chou monarchs of the first millenary B. C.,⁶⁸ in the shape of a hairy bull, a yak, although with leonine paws (pl. IV/b). The motif of the bull, with anthropomorphous, unbearded, perhaps female human head, shown as vehicle of apotheosis, together with a similar but bearded leonine monster (pl. II/b), suggests links with the Soghdian Gōpatshāh.⁶⁹ In the Kōk-Türk period, the Soghdian aquatic and bovine deity Gōpatshāh, had been associated with the legendary Turanian king Afrāsiāb, then identified with the Kōk-Türk dynasty, a branch of which also reigned in Soghdiana.⁷⁰ However, the suggestion that the Turkish name Buğarağ of one of their capitals (Bukhārā) is linked

⁶³ Boğa ve boynuzlu insan başı resimlerini taşıyan Selçuklu sikkeleri: S. Hocaniyazov,

Denejnoe obrasçenie gosudarstva velikix Sel'çukov (Aşkabad, 1977), sikke 243, 294. (Balık ile birlikdt) dünyâyı taşıyan boğa: A. Gölpinarlı, *Mevlana Celâleddin, Divân-ı Kebîr*, I (Istanbul, 1957), 171, no. CXXV, satır 3-4. Kosmik boğayı gösteren Osmanlı resmi: Topkapı, yazma H. 415 (Birinci Aḥmed'e ithâf edilmiş), varak 165. Boğa "giyim"li alp: *ibid.*, varak 67.

⁶⁴ Yâkūt'ul-Ḥamavî, *Mu'cam'ul-Buldân* (Beyrut, H. 1367), "Şîn" maddesi.

⁶⁵ Gardizî, 271.

⁶⁶ Kâşgâri, I, 347. Yûsuf, beyt 2311.

⁶⁷ Németh, res. 7 (bu yazıda lev. II/b); 13 (bu yazıda, lev. IV/b), 14, 18.

⁶⁸ Bkz. not 1 *supra* (Granet).

⁶⁹ K. Trever, "Gopatshah, pastux-tzar", *Trudi Otdela Vostoka Gos. Ermitaj*, II (Leningrad, 1940) 77. Kōk-Türk devri İran destanlarında, Afrāsiyāb, Kōk-Türk sülâlesinin atası sayılıyordu: F. Justi, *Der Bundeshesh* (Hildesheim-New York, 1976), Glossary, 112; Dīnavarî ve Ṭabarî de aynı bilgiyi verirler.

⁷⁰ L. N. Gumilev, *Drevnie Turki* (M., 1967), indeks, A-po, Tardu, Ni-li. Başka kaynaklar: Esin (1980, a), 260 (not IV/32). Yine bkz., not 73 *infra*; Buğarağ: R. Frye, "Tarxūn-Türxūn", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, no 14 (Cambridge, Mass., 1951), 113-14.

with *buça* (bull), is generally rejected. The Göpatshäh iconography had even spread into northern Turkish areas and a seal bearing this motif (pl. II/a) was found in a tomb with Kök-Türk inscriptions, on the lake Baykal.⁷¹

II. The Tuğ (Tail-Standard):

In the historical Turkish period, the tail-standard is mainly known in its epic aspect. The Kağan's *tuğ* was hoisted in war-time, together with or attached to the drum.⁷² This seems illustrated on a mural of Samarqand, connected through historical and iconographic peculiarities to the Turks of the seventh to eighth centuries⁷³ and, in our view, with the monarch called also with a Turkish leonine epithet, in Chinese sources, T'aman Chulo Arslan (605-616). Similarly to the episodes on the murals, he had married a Chinese princess and participated to a Chinese campaign to Korea.⁷⁴ On the Samarqand murals, both the yak and the horse-tail standards are shown, the latter being distinguished through their length. One mural depicts eleven tail-standards, possibly those of the On-oğ, the ten western Turkish tribes, together with the *tuğ* and red banner of their ruler, in the centre (pl. VII/a).⁷⁵ On the foreground are seen some drums, remarkably ornamented with horned masks. Another mural illustrates the feats of a rider, perhaps the leonine T'aman-Chulo himself, hunting tigers, a red flag with attached white yak-tail, fixed on his saddle⁷⁶ (pl. VII/b). Numerous depictions of the Turkish yak-tail are known, including a petroglyph of the Ötüken land, the eastern centre of the Kök-Türk Empire (Khangay mountains of Mongolia) (pl. VI/b).⁷⁷ One may further mention⁷⁸ the yak-tail standards held by the armoured riders, on a silver plate attributed

⁷¹ Okladnikov (1963).

⁷² Clauson "Tuğ" (Bayan Çor yazısı) ve Kâşğarî, I, 194-95; III, 127.

⁷³ Al' baum, 27-32.

⁷⁴ Bkz., Chavannes (1903).

⁷⁵ Al' baum, res. 22.

⁷⁶ Al' baum, res. 18.

⁷⁷ E. Novgorodova, *Die Alte Kunst der Mongolei* (Leipzig, 1980), lev. 176.

⁷⁸ B. I. Marşak - V. P. Darkeviç, "O tak nazivaemom Siriskoy blyude iz Permskoy oblasti", *SA* (1974/2). Türkiyede neşri: Esin (1980, a), lev. LXIV/d. Kâbil Türk-şâhî'leri ve bu sikkeleri (Dowson'dan) hakkında, bkz., Esin (1980, a), 268-74, lev. XC/d.

to the north-western areas of Turkistan in the *Ḳarluḳ* period (766-840) (pl. VI/d) and on a coin of the Turk-shāhī Dynasty of Kābul (pl. VI/e). The Turkshāhī may have been among those who introduced the Turkish name of the *tuḡ* to southern areas.

Orkun has dwelt on the religious aspect of the horse-tail standard, as funerary banner.⁷⁹ The Uyḡur paintings, on the other hand, illustrate the yak-tail's ritual significance, in the aspects of the Buddhas' white yak-tail fan and the banners of deities. Basaman, (pl. VII/c) the warrior deity with northern symbols (crescented aureole, black colour) as guardian king of the north, displays a black yak-tail. The figure with the yak masque and three yak-tail standards, in which one might see Saturn or Erklig-Yama, was already commented upon (pl. VI/b).

III. The Bovine Tamḡa:

In the *tamḡa* group the bovine emblem is observed in two varieties, that of the crescent or bow-like curved shape on single pivot which the numismats sometimes, alternatively, see as pictograms of horns.⁸⁰ In this instance, many varieties occur among Turkish *tamḡas*, a few of which were enumerated in a former work (pl. VIII/a, b, c).⁸¹ One may add the coin inscribed *Ḳaḡan*, found in Farḡāna (Central Turkistan) (pl. VIII/d),⁸² which judging from its two leg-like pivots, might be a deformation of the pictogram seen on *Kök-Türk* steles (pl. VIII/e).

In what concerns the *tamḡa* of the second *Kök-Türk* dynasty, its authentic form, drawn by the hand of the *Kök-Türk* prince Yolluḡ Tigin,⁸³ appears on the stele of his cousin *Köl Tigin* (died 732). (pl. VIII/e).⁸⁴ It shows a horned animal, with a long raised tail, the tuft at the end of which has been particularly emphasized. Evidently this animal is not the short-tailed mountain goat, thought as is believed by some scholars and formerly also accepted by this author. The

⁷⁹ Orkun, II, 135, 140. *Burḡan yelpazesi*: bkz., *Le Coq* (1913), lev. 23. Basaman tuḡu (bu yazıda lev. IX): *ibid.*, lev. 42/b.

⁸⁰ R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen* (W., 1967), II, 206-207.

⁸¹ Bu yazıda lev. VIII/a, b, c: Esin (1972), lev. IIB/b; IIIA/7-10; IV/4.

⁸² O. I. Smirnova, *Oçerk iz istorii Sogda* (M., 1970), 178.

⁸³ Orkun, I, 54.

⁸⁴ Bkz., *Inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors, 1982).

difference between the two pictograms is however clearly illustrated, when both animals are together, by the length of the tails, on petroglyphs (pl. V/b).⁸⁵ The Kök-Türk *tamga* depicts, in our opinion, the *kotuz*, the traditional emblem of Eastern Asian great kings, which like all bovines,⁸⁶ attacked while raising its tail and whose horns curve somewhat backward (pl. V/b). It has been remarked by Dr. O. Sertkaya that the *tamga* could well symbolize the heroic ardour in combat, qualified in Kök-Türk steles with the term *oplayu* (bull-like).⁸⁷ The emphasis at the tail's end was perhaps meant to distinguish the *kotuz*. Finally and conclusively this *tamga* which apparently was used also by the Oğuz dynasty, was incised on the tomb of the son of the Oğuz monarch Baz Kağan, accompanied with the inscription *kotuz* (yak)⁸⁸ (pl. VIII/f).

⁸⁵ Bkz., not 60 *supra*.

⁸⁶ Bkz., Firdevsî, *Şahnâme*, N. Lugal tercümesi (A., 1967), beyt 5217.

⁸⁷ Bkz., Orkun, indeks, *opla* ———.

⁸⁸ S. G. Klyāštorniy, "Naskal'ne runičeskie nadpisi Mongolii", *Turkologičeskiy Sbornik*, 1975 (M., 1978), 156, res. 1.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- A.: Ankara
 AA.: Alma-ata.
 L. I. AL'BAUM, *Jivopis' Afrasiaba* (Taşkent, 1975).
 APAW: *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*.
 W. BANG - A. VON GABAIN - G. R. RACHMATT: "Türkische Turfan Texte VI", *SEDTF*, II.
 L. BAZIN: 1) "Notes sur les mots Oğuz et Türk", *Oriens*, VI (1953). 2) "Le Nom du yak chez les peuples turcs et mongols", *Festschrift Altheim*, II (Berlin, 1970).
 E. BIOT: *Le Tchéou-li* (.P., 1981).
 S. ÇAĞATAY: *Altun-Yaruk'tan iki parça* (A., 1945).
 E. CHAVANNES: 1) *Documents sur les Turcs Occidentaux* (Petrograd, 1903). 2) *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien* (P., 1967).
 G. CLAUSON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (O., 1972).
 G. DOERFER: *Türkische und mongolische Elemente in neu-persischen* (W., 1963-75).
 J. DOWSON: *A Classical Dictionary of Hindu Mythology* (London, 1961).
 W. EBERHARD: 1) "Lokalkulturen in alten China", *T'oung-pao*, suppl. to vol. XXXII (Leiden, 1942, a). 2) *Çin'in Şimal Komşuları* (A., 1942, b.) 3) *Sternkunde und Weltbild in alten China* (Taipei, 1976).
 E. ESİN: 1) "Kün-ay", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (A., 1972). 2) *A History of pre-Islamic and early Islamic Turkish culture* (I., 1980).
 GARDİZİ, *Zain' ul-Akhbar*, Habibi b. (Teheran, H. 1347).
 M. GRANET: *Danses et légendes de la Chine Ancienne* (P., 1959).
 J. J. M. de GROOT: *The Religious System of China* (Taiwan, 1964).
 A. GRÜNWEDEL: 1) "Berichte über archäologischen Arbeiten in Idikutschahri in 1902-1903", *Abhandl. d. Bayerischen Akademie d. Wiss.*, XXIV/2 (München, 1905). 2) *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisches Turkestan* (Berlin, 1912).
 C. HENTZE, *Bronzegeraet, Kultbauten, Religion im aeltesten China* (Antwerpen, 1951). *HTK: Handbook of Turkish Culture*.
 I.: Istanbul.
 M. K. KADIRBAEV - A. N. MAR'YASHEV: *Naskal' nie izobrazeniya Xrebtie Karatau* (AA., 1977).
 KAŞGARI, (MAHMÜD): *Ad-Divān-u Luğāt'it-Türk*, B. Atalay b., (A., 1941-43).
 S. P. KISELEV: 1) *Drevnyaya istoriya yujnov Sibiri* (M., 1959). "Semantika ornamenta Karasukskix stel", *Sbornik Gos. Akad. istorii material' noy kulturi* (M., 1933).
 A. VON LE COQ: *Chotscho* (Berlin, 1913).
 LIU MAU - TSAI: *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (W., 1958). M.: Moskova.
 MIA: *Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR*.
 MORI (MASAO): "Çin kaynaklarında Türk veya Türük adı", *TKEK* II, c. 1/b
 J. NÉMETH: "The Runiform Inscriptions From Nagyszentmiklós", *Acta Orient. Acad. Scient. Hungaricae*, 21/1-2 (Budapest, 1971).
 S. P. OKLADNIKOV: "Novie dannie po istorii pri Baykal'ya v turskoe vremya", *Turkologičeskie issledovaniya* (M., 1963).

O.: Oxford.

N. ORKUN: *Eski Türk Yazıtları* (I., 1963-41).

P.: Paris.

P. PELLLOT, *Notes on Marco Polo* (P., 1959).

W. RADLOFF: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekten* (Ş. Gravenhage, 1960).

SA: *Sovjetskaya Arxeologiya*.

SEDTF: *Sprachliche Ergebnisse der deutschen Turfan Forschung* (Leipzig, 1972).

Slovar': *Drevneturskiy Slovar'* (Leningrad, 1969).

TKEK: *Türk Kültürü El-kitabı*.

E. V. VADETSKAYA: *Drevnie idoli Eniseya* (Leningrad, 1967).

W.: Wiesbaden.

C. A. S. WILLIAMS: *Encyclopaedia of Chinese Symbolism* (N. Y., 1960).

H. YULE: *The Book of Ser Marco Polo* (London, 1929).

YÜSUF HÂSS HACIB: *Ķutadġu-bilig*, R. R. ARAT b. (I., 1947).

